

UOT 930

ORTA ƏSRLƏRDƏ ŞƏRQ ÖLKƏLƏRİNDƏ TƏBABƏT VƏ DƏRMANŞÜNASLIĞIN İNKİŞAFININ ÖYRƏNİLMƏSİ

Aidə BƏNDƏLİYEVƏ*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 6 noyabr 2023; çapa qəbul edilmişdir: 26 noyabr 2023; online-da çap edilmişdir: 25 dekabr 2023.

Received: 6th of November, 2023; accepted: 26th of November, 2023; published online: 25th of December, 2023.

Açar sözlər: *təbabət, əczaçılıq, əlkimya, külliyyat, əlyazma*

Giriş

VII əsrin ortalarında ərəblər Ərəbistan, Misir, Suriya, Fələstin və İrani işğal etmiş, Bizansın bir çox əyalətlərini, Hindistanın bir hissəsini və Afrikanın cənub sahilyanı geniş ərazilərini ələ keçirmiş, Hibraltardan İspaniyaya keçmişlər. İspaniyadan isə Fransaya doğru hərəkət etmişdilər. Ərəb yürüşləri 732-ci ildə Karl Martel tərəfindən dayandırılmışdı. Bütün bu istilalar VII və VIII əsrlər arasında 75 il ərzində başa çatmışdı (15, s. 559).

Ərəb hökmranlığı və onların dövləti olan xilafət – XII-XIII əsrlər ərzində mövcud olmuşdur. Böyük ərəb dövləti qısa müddət ərzində mövcud olmuş və sonradan mərkəzi Kordova olan Qərb xilafətinə və mərkəzi Bağdad olan Şərq xilafətinə bölünmüşdür. Belə ki, ölkələrdə yaşayış xalqların iqtisadi və mədəni əlaqələri tədricən ərəb xilafəti ilə birləşmiş, qorunub saxlanmış və beş yüz il ərzində inkişaf etmişdir (14, s. 400).

VII əsrdən başlayaraq, Yaxın və Orta Şərq ölkələrində ərəblər adlandırılan zəngin və hərtərəfli Şərq xalqlarının mədəniyyəti yaranıb formalaşaraq, inkişaf etmişdir. Dünya mədəniyyətinin xəzinəsini zənginləşdirən orta əsrlər Şərq xalqlarına taciklər, türkmənlər, özbəklər, gürcülər, ermənilər, azərbaycanlılar, iranlılar, ərəblər və başqaları aiddir (2, s. 86). Bu xalqlarda mədəniyyətin inkişafı sənətkarlıqla əlaqəli olmuşdur. Şərq tacirlərinin ticarət karvanları Hindistan sərhədlərindən Şimali Afrika sahilləri ilə Hibraltara kimi və sonradan Baltik sahilləri ilə Novqoroda kimi hərəkət etmişlər. Bununla belə, ərəb mədəniyyəti müsbət xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunurdu. Keçmiş dövrün mədəni irsinə yiyələnmək və sonradan hərtərəfli inkişaf etmək meyli, Yaxın və Orta Şərq xalqları mədəniyyətinin bu xüsusiyyəti onların elmində aydın şəkildə öz əksini tapmışdır. Beləliklə, "ərəb rəqəmləri" ilə hesablama və onluq hesablama geniş yayıldı. Həndəsədə triqonometriya, analitik həndəsə və cəbr fənlərinin əsası qoyulmuşdur. Astronomiyada coğrafi enliyi və uzunluğu hesablamağı öyrənərək, Kolumbun kəşfinə təsir edəcək Yer kürəsinin girdəşəkilli olması fikrinə gəlmişlər. Ərəblər Çindən kağız və barıtı mənimsəmişlər, lakin dünyaya ilk dəfə yazı üçün lələk, su və mexaniki saatı, teleskopun və mikroskopun kəşfinə səbəb olmuş ilk böyüdücü şüşəni kəşf etmişlər. Qədim Şərqi və Antik dünyanın mədəni nailiyyətlərindən istifadə edən ərəb xilafəti xalqlarının mədəniyyəti Hibraltardan Hindistana kimi geniş ərazini əhatə etmişdir (11, s. 464).

1. Orta əsrlər müsəlman Şərqiində elm akademiyaları

Orta əsrlər dövründə Şərq ölkələrində təbabət və dərmanşünaslığın inkişafında elm mərkəzləri mühüm rol oynayıb. Fəlsəfi məktəb adı ilə məşhur olan akademiya qədim Yunanıstanın (e.ə. VI əsr) Afina şəhərində Platon tərəfindən təşkil olunmuşdur (18, s. 35-48). "akademiya" sözü özü də qədim

* *dissertant, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu*
e-mail: bandaliyeva@mail.ru

Yunanıstanın mifik qəhrəmanı Akademın adı ilə bağlıdır. Sonralar bu ad altında müxtəlif fəlsəfi məktəblər, cəmiyyətlər, ayrı-ayrı elmlərin fəaliyyətini istiqamətləndirən idarələr və s. nəzərdə tutulur. Hal-hazırda müxtəlif ölkələrdə bir çox kənd təsərrüfatı, incəsənət, tibb, hərbi, texniki və s. akademiya mövcuddur.

Tarixə nəzər saldıqda görürük ki, ilk dəfə akademiya haqqında təsəvvürün qədim Yunanıstanda yaranmasına baxmayaraq, akademiya sonrakı geniş inkişafı orta əsrlərdə Şərqlərləndə olmuşdur. Platonun özünün Yunanıstanda yaratdığı ilk akademiya lazımi dərəcədə effektiv olmadığından, öz-özünə aradan götürülmüşdür.

489-cu ildə Bizansda elmi, tibbi, fəlsəfi təfəkkürün mərkəzi olan məşhur Edessa akademiya-ları imperator Zeninin əmri ilə bağlanır. Bunun ardınca, 529-cu ildə isə Bizans imperatoru Afinada olan akademiya bağlayır. Bu akademiyalarda çalışan dahi alimlər Orta Şərqlərlə üz tutur və orada yeni akademiya yaratmağa kömək edirlər. Bunlardan birincisi, Sasanilər dövründə Nəsinin şəhərindəki böyük fəlsəfi məktəb idi. Bu məktəb xüsusilə riyaziyyat, astronomiya, tibb və s. elmləri inkişaf etdirməyə başlayır. Tarixi məlumatlara əsasən VI əsrin sonlarında bu akademiya minə yaxın elmi işçi var idi. Bunların sırasına Aristotel və Platon təlimlərinin ardıcılları da daxil idi. Lakin Şərqlərlə alimlərinin özləri də bu böyük yunan alimlərinin fikirlərini sadəcə qəbul etməyib onları inkişaf etdirərək yeniləşdirmişlər. Hətta məlumdur ki, qədim Yunanıstanın özündə də elm və mədəniyyəti inkişaf etdirən alimlərin içərisində Şərqlərlə olanlar az olmamışdır. Məsələn, Afina Akademiyasının sonuncu rəhbəri Dəməşqlərlə olan Damask adlı alim idi. Hərçənd ki, o, İsgəndəriyyə və Afinada elmə yiyələnsə də, Aristotel və Platonun ardıcıllarının bir çox fikirlərinin əleyhinə çıxırdı. Elə onun müttərəqqi fikirləri Afinada akademiya-ların bağlanmasına və alimin var-yoxunun əlindən alınmasına səbəb olmuşdur. Oradan bu alim Ənuşirəvanın yanına gəlib, onun köməyi ilə dövrün ən böyük akademiya-larından biri olan Cündişapur Akademiyasını yaradır (VI-VII əsrlər). Bu, Xuzestan əyalətində indiki Düzful şəhərinin yaxınlığında yerləşirdi. Burada böyük kitabxanalar var idi. Həmin Akademiyanın bir sıra elmi və tarixi abidələri bizə gəlib çatmışdır. Bu akademiya Antik Yunan, Roma elm və mədəniyyətinin, xüsusilə tibb sahəsində Şərqlərlə davamı idi (7, s. 84-85).

Lakin heç şübhəsiz, Şərqlərlə elmin və elmi akademiya-ların inkişafı İslam dövründə öz kulminasiya nöqtəsinə çatmış, bu günə qədər bütün dünyanı heyran qoyan, Avropa intibahına belə təkan verən əsərlər məhz bu dövrdə yaranmışdır (13, s.54).

VII əsrin 30-40-cı illərində İslam xilafətinin formalaşmasından sonra Suriya, daha sonralar Fələstin, Misir, İraq və başqa Orta Şərqlərlə ölkələrində elmi mərkəzlər, xüsusilə Abbasilər dövründə – VIII əsrdən başlayaraq, Şərqlərlə yeni böyük akademiya – Bağdad Akademiyası formalaşır. Bu akademiya tibb ilə bərabər astronomiya, riyaziyyat, həndəsə və bir çox digər fənlər öyrənilirdi. Qərbdə bu zaman kimya haqqında heç bir məlumat olmadığı halda, Bağdad Akademiyası bu haqda böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Burada çalışan alimlər həm canlı, həm də cansız orqanizmdə maddələr mübadiləsinə öyrənilirdilər. Onların fikrincə, kimya elmi üçün mümkün olmayan heç bir şey yoxdur. “Əl-kimya” adı ilə məşhur olan bu fəndə Bağdad Akademiyasında yeni metodlar yaranır, olan metodlar təkmilləşdirilir, çoxlu elmi əsərlər yazılırdı. Destillətmə, ekstraksiya, filtrasiya, buxarlandırma üçün yeni cihazlar hazırlanırdı. Burada çalışan kimyaçıların əsərlərində Lavuazyenin “Heçdən bir şey əmələ gəlmir” və Nyutonun “yerin cazibə qüvvəsi” qanununa oxşar fikirlər çoxdur. Bu Bağdad Akademiyasının nəzdində böyük kitabxanalarla bərabər, rəsədxanalar, fizika və kimya laboratoriyaları, eyni zamanda böyük klinikalar var idi.

Dərmanlar haqqında olan təlimlər əczaçılıq və dərmanşünaslığa bölünmüşdü (17, s. 35-47). Bağdad Akademiyasının nəzdində birinci dəfə olaraq tərcüməçilər məktəbi yaranır. Bu məktəbin əsas vəzifəsi müxtəlif ölkələri gəzmək, orada elmin müxtəlif sahələrinə aid olan əsərləri tapmaq və onları ərəb dilinə tərcümə etməkdən ibarət idi.

IX əsrin axırlarında Okbatan Akademiyasında 65 mindən çox kitabın olması qeydə alınmışdır. Bu akademiya-larda fəaliyyət göstərən Zəkəriyyə Razi, İbn Sina, İsmayıl Cürçani kimi tibbin klassik alimləri ilə bərabər elmin müxtəlif sahələrinə qulluq edən Fərabı, Nasir Xosrov, Biruni, Qəzali, İbn

Rüşd, İbn Zöhr və başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur (1, s. 264). Bu alimlərin əksəri yunan dilini bilir və antik dövr alimlərinin əsərləri ilə yaxından tanış idilər, əsərlərinin bütün bölmələrində fəlsəfədən geniş istifadə edirdilər. Maraqlıdır ki, bu alimlər müasir elmin yeni sahələri haqqında da öz fikirlərini söyləmişdilər. İbn Sinanın əsərləri bütün dünyada məşhurdur. İbn Sinanın müxtəlif akademiyalarda öz davamçıları ilə elmin müxtəlif sahələrində apardığı mübahisələr haqqında bir sıra miniatürlər bizə çatmışdır. Bu alimlərin hamısı yunan dilini yaxşı bilir və yunan alimlərinin əsərlərini tərcümə etmişdilər.

2. Orta əsrlər Şərq ölkələrinin alimlərinin fəaliyyəti

Şərq ölkələrinin alimləri arasında Xorəzmanın nəzəriyyələri xüsusi yer tuturdu. Təbiət elmləri və təbabətin parlaq pleyada nümayəndələri – Əbu Bəkr Məhəmməd Zəkəriyyə ər-Razi, Avropada Razes və Həbər adları ilə tanınmış Cabir ibn Həyan, Əbu Yusif Yaqub İskax əl-Kindi, Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Musa əl-Xorəzm kimi alimlər olduqca erkən vaxtlardan qədim dünyanın elmi irsləri ilə tanış olaraq, öz tədqiqatları ilə elmi cəhətdən dəyişiklik edir və öz müşahidələri ilə bu elmlərin inkişafına kömək etmişdilər. Bunun hesabına Avropa xalqı Aristotelin əsərlərinin ərəb dilində saxlanılmış tərcümələri və digər əsərlərlə tanış olmuşdur. Xorəzmada orta əsrlər elmi Xorəzmi “Mamun akademiyası”nın üzvləri olan həqiqi ensiklopedistlər İbn Sina və əl-Biruninin yaradıcılıqlarında yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır (12, s. 18-32). Ərəblər, xüsusilə Bağdadda (VIII-IX) və Kordovada (X əsr) bir sıra elm və maarif mərkəzləri yaratmışlar. Qərbi Ərəb xilafətində çiçəklənmə dövründə 10 kitabxana və 10-dan çox məktəb var idi. Qərbi Avropada həmin dövrlərdə ancaq iki universitet Salerno və Parisdə olmuşdur. Fəlsəfə, riyaziyyat və təbiətşünaslıqla yanaşı təbabət və əczaçılıq da Ərəb xilafətində alimlərin ümumi tədrisinin bir hissəsini təşkil edirdi. Təbabət və əczaçılığa həmin dövrdə kimyanın inkişafı xüsusi təsir göstərmişdir (4).

VIII-IX əsrlərdə təkcə Aleksandr sələflərinin bilik və elmlərini qəbul etməklə deyil, eyni zamanda bu bilikləri özünə məxsus formada inkişaf etdirməklə ərəb kimyası yaradılmış, yunan-latın sözü olan “kimya” “əl-kimya” adlandırılmışdır. Ərəblər əlkimyada əsas yeri metallara, onların əldə edilməsi və təmizlənməsinə, metal tökmələr və metalların transmutasiyası haqqında nəzəriyyələrə ayırmışlar (10, s. 320).

Böyük ərəb əlkimyaçılarından biri Avropada Heber adı ilə tanınmış Cabir İbn Həyan (721-815-ci illər) olmuşdur. Cabirin yaradıcılığına siyasi, ilahiyyat və naturfilosofiya bilikləri ensiklopediyasını əks etdirən “Kitablar-70” müəllifliyi aid edilir. Müəllif “Kitablar-70” əsərinin sonuncu fəsilərində metallar, mineral duzlar və digər maddələr haqqında məlumatları əks etdirir. Cabir metalların xüsusi elementləri – kükürd və civə haqqında təsəvvürlər (simvolik olaraq kükürd prinsipinə alışıqlı və civə isə metalşünas (parlaq) kimi baxılır) yaratmışdır. Cabir yer qatlarında kükürd və civədən metalların yaranması və formalaşması haqqında nəzəriyyələr yaratmışdır. Yerin istiliyi nəticəsində kükürd və civə birləşərək bütün yeddi metalları əmələ gətirir. Qızıl və bir sıra «müasir» metal nümunələri bir qədər çətin yaranır. Lakin istiliyin təsiri ilə onun formalaşmasını sürətləndirmək kükürd və civəyə müəyyən miqdarda qeyri-mükəmməl metalları «müalicə etməyən» maddə (medikament) və ən yaxşı “eliksir” əlavə etməklə mümkündür. Metalların çevrilməsi (arsenin, misin, antimonun birləşməsi, ammiyakın məhlulu) üçün aleksandriyalılar tərəfindən “gizli elm”də tətbiq olunan maddələr Cabirə məlum idi. Cabirin (Heber) adı ilə bizim dövrə biri ərəb, digəri isə latın dilində müxtəlif əsərlər gəlib çatmışdır. Bu əsərlərdə Cabir sulfat turşusu və nitrat turşusunu, gümüş nitrati, xlorlu civəni əldə etməsini qeyd etmişdir. Nitrat turşusu şora, mis kuporosunu və qurğuşunu qatışdırmaq sayəsində əldə edilmişdir. O, çar araqının (duzlu və azotlu turşunun qatışıqı) qızılı təsirinin mühüm xüsusiyyətini qeyd etmiş və o müəyyən vaxta kimi dəyişikliyə məruz qalmayan metal hesab edilmişdir. Həmçinin, nitrat xlorid, selitra (şora), ammonium duzları və s. öyrənilmişdir. Daha sonrakı dövrə isə digər ərəb əlkimyaçının Əbu Bəkr Məhəmməd Zəkəriyyə ər-Razinin yaradıcılığı aid edilir. Ər-Razi və ya Razes təbabət və əlkimyəvi elminin üzərində təcrübələr aparmışdır (8, s. 82-84).

Bizim dövrə kimi onun “Sirlər kitabı” və “Sirlərin sirlər kitabı” əsərləri gəlib çatmışdır. Ər-

Razi atomist olmuş (3, s. 111-113), bununla yanaşı, o, Aristotelin təbii hadisələr haqqında nəzəriyyələrinin tərəfdarı idi. Eyni zamanda, metalların transmutasiyasının mümkünlüyünə inanırdı. O öz əsərlərində bəzi qızıla bənzər ərintilərin hazırlanması üsulları barədə yazmışdır. Ər-Razi əsərlərində maddələrin müxtəlifliyini xatırladaraq, kimyəvi qabları və müxtəlif laboratoriya vasitələrini təsvir etmişdir. Güman edilir ki, ər-Razi həmin dövr üçün maddələrin təsnifatını yaratmışdır. Nəticə etibarilə, onları sonradan yaranan və «üç təbiət aləmi» sistemi kimi tanınan üç böyük qrupa ayırmışdır: torpaqlı (mineral), bitki və heyvan. Ər-Raziyə görə, mineral maddələr daha geniş yayılır və altı hissədən ibarətdirlər: 1) spirt (civə, naşatır və s.); 2) cisim (qızıl, gümüş və s.); 3) daş; 4) mis; 5) boraks; 6) duzlar. Ər-Razi qızdırma zamanı qalıq qalmadan uçub gedən bütün maddələri spirt (alkoqol) adlandırır. Ər-Razi həmçinin kimyəvi əməliyyatlar üçün lazımı vasitələrin siyahısını sadalayır: kukurbita, alambik, qəbuledici, kolba, qumlu vanna, su hamamı, kətan filtr, şüşə qıf və digərləri.

Razinin 2 şah əsəri “əl-Havi” və “Kitabül-tibbül-Mənsuri”dən ibarətdir. “əl-Havi” əsəri ərəb dilində yazılmış sanballı kitabdır. XVII əsrə qədər İbn Sinanın əsərləri kimi, Qərbdə Hippokrat və Qalenin əsərlərindən də çox şöhrət qazana bilmişdir. “əl-Havi” kitabının tibb tarixində, xüsusən Qərbdə böyük şöhrət qazanmasının səbəbi Razinin özünə qədər olan tibb ədəbiyyatından istifadə edərək, təbabət qanunlarını dərinlən öyrənməklə, öz şəxsi elm və əməlinə, təcrübəsinə əsaslanaraq çox kamilləşməsi və əsər yaratmasıdır.

Razi psixi xəstəliklərin müalicəsini ruh və cismin vəhdəti əsasında aparırdı. “Tibbi-ruhina” kitabını bu sahəyə həsr etmişdir. Razi şərab içmə və məsti olmanı bəd əməllərdən sayır və onun törədə biləcəyi xəstəliklərin dəhşətli nəticəsindən yazırdı. Zəkəriyyə Razinin kimya elmi ilə bu qədər yaxından tanış olması tibbdə mürəkkəb dərman maddələri alınmasına kömək edir. O, kimya elmini yaxından bildiyi üçün toksikologiya fənnini yaradır. Cabirin (721-815) maddələrin dozası haqqında təliminin burada rolu böyükdür. Elə Cabirin işləri nəticəsində müasir elmdə geniş tətbiq olunan “Çəki daşları” və “Ölçü vahidləri” haqqında təsəvvür yaranır. Razinin fizika elmi sahəsində də nailiyyətləri mövcuddur. Eyni zamanda, ər-Razi təbabətlə məşğul olaraq, Bağdad şəhərində də xəstəxana yaratmışdır. Ər-Razi xəstəxanaların tikintisi üçün yeni, maraqlı və əlverişli üsullar tapırdı. Belə maraqlı fikirlərdən biri də, şəhərin müxtəlif yerlərindən ot parçasının asılaraq, çürüməməsinə nəzarət edilməsi daxil idi. Həmin yer nisbətən sağlam və müalicə müəssisəsinin tikintisi üçün münasib yer hesab edilirdi. Şərqi bir çox yerlərində olduğu kimi Bağdad xəstəxanalarında da nəzəri biliklər ilə xəstəxana təcrübəsinə əlaqələndirən ər-Razinin rəhbərlik etdiyi həkimlər məktəbi mövcud olmuşdur. Bununla belə, ər-Raziyə məxsus olan 200-ə yaxın əsərlərin bəzilərində, o, meymunlar üzərində kimyəvi vasitələrin yaratdığı təsiri qeyd edir. “Təbabət təcrübəsi” və “Dərman vasitələri haqqında nəzəriyyələr” əsərlərinin müəllifi olan Yaya bəy Sərəbi Ər-Razinin müasiri olmuşdur. Əli ibn əl-Abras (994-cü ildə vəfat etmiş) öz dövründə böyük şöhrət qazanmışdır. Bütöv təbabət üzrə dövrü dərslək 10 kitabdən ibarət olmuşdur (5). Hal-hazırda da, bu dərslək materialların sadəliyinə və əlverişliliyinə görə böyük təəssüratlar yaradır. Minilliklər ərzində kitab ərəb həkimlərinin əsas dərsliyi olmuş və hətta indiyə kimi İbn Sinanın “Təbabət qanunu” əsəri də onun yerini tutmamışdır (20, s. 391).

3. Orta əsrlərdə ərəb ölkələrində əcazılıq fəaliyyəti

Ərəb xilafəti ölkələrində xəstəxanaların yaradılmasının ardınca ilk dəfə apteklər meydana gəldi. İcazə əsasında tikilən ilk aptek Bağdadda 754-cü ildə açılmışdır (Avropada ilk aptek VIII-X əsrlərdə yaradılmışdır). Bu apteklərdə ərəblər dərmanların hazırlanma qaydalarını yaratmışdılar (9, s. 566). Onlar bu qaydaları “karabadin” dispensator adı ilə özünəməxsus farmakopeya formasında nəşr etdirmişlər. Ərəblər güclü təsirə malik vasitələrin istifadəsindən çəkinir və onların təsirini zəiflətmək üçün limon şirəsi, bənövşə kökü və digər maddələrin əlavə edilməsini məsləhət görmüşlər. Ərəblər xəstələri müalicə etmək üçün yüngül zəiflədici maddələri – ot döşək, tamarında geniş tətbiq edirdilər. Ərəblərin əcazılıq fəaliyyətində əsas yeri zəhər və zəhərə qarşı vasitələr haqqında biliklər təşkil edirdi. Belə ki, alkoqol, yulep (farsca çəhrayı su), lox, nafta, kamfora,

bezoar və digər terminlər – ərəb mənşəlidir. Əczaçılıq təcrübəsinə ərəblər şəkər (bal əvəzi) və dərman şərbətini daxil etmişdilər. Onlar müalicə məqsədilə müşk (ətirli maddə), darçın, qoz, qərənfil və s. istifadə etmişlər (6, s. 131-135). Ərəblərin mürəkkəbliyinə görə fərqlənən reseptlərinin tərkibinə 60-a yaxın inqrediyent daxil edilmişdir. Ərəblər həb, qatışıq, şərbətlər, plastirlər, ətirli yağlar hazırlamışlar. Dəməşqdə ətirli suların distillə olunması, ətirli məlhəmlərin və digər əczaçılıq məhsullarının əldə edilməsi üçün xüsusi istehsal sahəsi yaradılmışdır (13, s. 54).

Ərəb xilafətində dərmanşünaslıq aptek işinin inkişafı, Şərq alimlərinin kimya sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlərlə sıx əlaqədə idi. İlk növbədə praktiki məqsədlər, xəstəxanalar və apteklər təbabət biliklərinin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Beləliklə, xilafətdə dövlət təbabətinin bəzi başlanğıclarına rast gəlinirdi. Tibb məsələlərini öz bilik dairəsinə daxil edən və bununla da, geniş marağa səbəb olan elmi müəssisələr mövcud olmuşdur.

Bu dövr ərzində ərəb həkimləri Hippokrat, Halen, Dioskorid, Teofrastın əsərlərindən təsirlənərək, özlərinin böyük külliyyatını yaratmış və orta əsrlər Şərq təbabət və dərmanşünaslığının inkişafına böyük töhfələr vermişdilər (19, s. 38-41).

Nəticə

Orta əsrlərdə ərəb təbabət biliciləri və alimləri öz sələflərinin yaradıcılığından ciddi və layiqli formada istifadə etməyi bacarmışdılar. Bunun müqabilində onlar yunan həkimlərinin təbabət və dərmanlar haqqında yüksək nəzəriyyələrini dərinləşdirməklə, təbabətin sonrakı inkişafına böyük təkan verdilər.

Ərəb xilafəti və Bizans həkimləri qədim dünyanın, ilk növbədə antik Yunanıstan, Hindistan və digər ölkələrin qiymətli təbabət irslərinin qorunub-saxlanılmasında böyük rol oynadılar. Eyni zamanda, sonradan onlar müstəqil şəkildə tibb elmini təkmilləşdirdilər.

Bu inkişaf Şərq xalqlarının təbabət və əczaçılığında rol oynayan təbiətin canlı hissələrini oyatmış, təbabəti təbiətə, təbiət elmlərinə yaxınlaşdırmış, yeni çoxlu dərman vasitələrini gündəlik həyata çıxartmış və dərmanların hazırlanma texnologiyasını təkmilləşdirmişdir.

Orta əsr Şərqin həkimləri müalicənin təcrübəli yoxlanılmasına, böyük əhəmiyyət verməklə, dərmanların heyvanlar üzərində təsirini öyrənmiş, xəstəxanalarda xəstəlik dövrünü diqqətlə müşahidə etmiş, qeydlərin düzgünlüyünü yoxlayaraq, təbabət və dərmanşünaslığın sonrakı inkişafına güclü təkan vermişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev M.S. Tibb tarixində məni maraqlandıran bəzi şəxsiyyətlər və problemlər. Bakı: Nurlan, 2003, 264 s.
2. Axundov İ.A. Cavad Təqdisi. Bakı: Elm, 1997, 86 s.
3. Axundov İ.A. Yaxın və Orta Şərqdə anatomiya və fiziologiyanın inkişaf tarixindən/ "İ.P.Pavlovun anadan olmasının 150 illiyi" nə həsr olunmuş konfransın materialları. Bakı, 1999, s. 111-113.
4. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Tibbə dair Əlyazmalar Kataloqu. Bakı, 2018.
5. Bakıda "Orta əsr əlyazmalarında tibb və əczaçılıq" mövzusunda I Beynəlxalq konfrans işə başlamışdır, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident Kitabxanasının rəsmi saytı (<https://mehribanaliyeva.preslib.az/media-1f1472a50a.html>)
6. Bəndəliyeva A.A. Orta əsrlərdə islam təbabətində istifadə edilən müalicə vasitələri haqqında // Odlar Yurdu Universitetinin "Elmi və Pedaqoji Xəbərləri" jurnalı, 2014, № 40, s. 131-135.
7. Bəndəliyeva A.A. Orta əsrlərdə Şərq ölkələrində dərmanşünaslığın öyrənilməsi / Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları, Bakı, 2009, s. 84-85.
8. Bəndəliyeva A.A. Təbabətdə və dərmanşünaslığın inkişafında Ər-Razinin rolu / Tibb elmləri doktoru Əzəm Təyyar oğlu Ağayevin anadan olmasının 65 illiyinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları, Bakı, 2009, s. 82-84.

9. Bəndəliyeva A.A. Təbii dərman vasitələrinin bəzi tarixi mənbələri haqqında / Azərbaycan Tibb Universitetinin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 2010, s. 566.
10. Ələkbərli F.U. Ortaçağ Şərq təbabəti. Bakı: Elgün, 2013, 320 s.
11. Ələkbərli F.U. Şərqi min bir sirri. 2 cildə, Bakı: Məlhəm NPM, 2006, 464 s.
12. İbrahimov A. Tibbə aid bəzi əlyazmalar haqqında // Respublika əlyazmalar fondunun əsərləri. Bakı: Elm, 1963, s. 18-32.
13. Rüstəmov A.İ. Orta əsr Şərq təbabətinin inkişafı tarixindən, Bakı: Təbib, 1994, 54 s.
14. Лисицын Ю. История медицины. Учебник. Москва: ГЭОТАР-«Медиа», 2004, 400 с.
15. Сорокина Т. История медицины. Москва: Академия, 2009, 559 с.
16. Тагдиси Дж.Г. Вопросы сущности болезни в трудах средневековых ученых Азербайджана / Материалы III Закавказской конференции историков науки, Тбилиси, 1969, с. 36-48.
17. Тагдиси Дж.Г. Вопросы теории медицины в трудах средневековых ученых Востока / Материалы XIII Международного конгресса по истории науки. Москва, 1971, с. 35-47.
18. Тагдиси Дж.Г. Из истории связи философии с медициной на Востоке в средние века. Материалы IV Закавказской конференции Поистории науки, Ереван, 1972, с. 35-48.
19. Alakbarov F.U. On Culture of Nourishment in the Orient // Yurd, 1993, № 4, pp. 38-41.
20. Kamal H. Encyclopedia of Islamic Medicine. Cairo, 1975, 391 p.

Резюме

Аида Бандалиева

Исследование развития медицины и лекарствоведения в странах Востока в средние века

В средние века заслуги восточных учёных в медицине очень велики. К концу IX века, переведя практически все труды греческих медиков, арабы в медицине вступили на путь самостоятельного творчества. В течение девятого и последующих веков появился ряд выдающихся ученых: Ар-Рази, Джабир ибн Хайан, Абу-Юсиф Якуб Иса аль-Кинди, Абу-Абдулла Мухаммад ибн Муса аль-Хоразм.

Одним из великих арабских алхимиков был Джабир Ибн-Хайан (721-815), известный в Европе как Хебер. Творчеству Джабира приписывается авторство «Книги-70», отражающей энциклопедию политических и теологических знаний.

Выдающимся философом, врачом и химиком раннего средневековья был Закарийя Ар-Рази (850 - 923 г.г.). Основные работы Рази по медицине - книга «Аль-хави» и «Медицинская книга, посвященная Мансуру» - своеобразные медицинские энциклопедии на арабском языке; переведённые на латинский язык, они в течение столетий служили руководством для врачей. Считают, что Рази впервые ввёл составление истории болезни для каждого больного. Составил наставления по сооружению больниц и выбору места для них.

Народ средневекового арабо-язычного Востока сохранили, отредактировали, дополнили и возвратили обратно в Европу в усовершенствованном виде все важнейшие знания эпохи раннего средневековья, в области медицины в том числе. Одного этого уже достаточно, чтобы воздать им славу. Однако у них имеются и собственные заслуги в развитии науки; становление и развитие фармации и фармакопеи, учреждение высокоорганизованных больниц, распространение медицинской помощи на все слои населения, высокий уровень организации медицинского дела и контроль за работой врачей и фармацевтов, выделение хирургии как самостоятельной и почетной области медицины. Более того, они пытались отделить науку от религии и значительно ускорили развитие наук в Западной Европе, приблизив эпоху Возрождения.

Ключевые слова: медицина, фармация, алхимия, энциклопедия, рукопись.

Summary

Aida Bandalieva

A study of the development of medicine and drug science in the countries of the East in the Middle Ages

In the Middle Ages, the merits of Oriental scholars in medicine are very great. By the end of the ninth century, having translated almost all the works of the Greek physicians, the Arabs in medicine embarked on the path of independent creativity. During the ninth and subsequent centuries a number of outstanding scientists appeared: Al-Razi, Jabir ibn Hayan, Abu-Yusif Ya'qub Iska al-Kindi, Abu-Abdullah Muhammad ibn Musa al-Khorazm.

One of the great Arab alchemists was Jabir Ibn Hayan (721-815), known in Europe as Heber. Jabir's work is

credited with the authorship of the Book-70, reflecting an encyclopaedia of political and theological knowledge. An outstanding philosopher, physician and chemist of the early Middle Ages was Zakariyyah al-Razi (850-923). Razi's major works on medicine, Al-Hawi and the Medical Book dedicated to Mansur, are medical encyclopaedias in Arabic; translated into Latin, they served as a guide for physicians for centuries. Razi is believed to have pioneered the compilation of medical histories for each patient. He also wrote instructions on the construction of hospitals and the choice of location for them.

The people of the medieval Arabic-speaking East preserved, edited, supplemented and brought back to Europe in an improved form all the most important knowledge of the early Middle Ages, including in the field of medicine. This alone is enough to give them glory. However, they also have their own merits in the development of science; the formation and development of pharmacy and pharmacopoeia, the establishment of highly organised hospitals, the spread of medical care to all segments of the population, the high level of organisation of medical affairs and control over the work of doctors and pharmacists, the allocation of surgery as an independent and honourable field of medicine. Moreover, they tried to separate science from religion and significantly accelerated the development of sciences in Western Europe, bringing the Renaissance closer.

Key words: medicine, pharmacy, alchemy, encyclopedia, manuscript

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. Şükürov Kərim Kərəm oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.